

9 788670 257481

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраї Димић
проф. др Мило Ломїар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драїана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крсић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Раїка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Beograd

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни говор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевности</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политишке владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стјојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стјојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novakovic and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стјојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стјојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стјојан Новаковић и Конкордаџ са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стјојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Miličević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стјојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стјојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стјојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стјојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стјојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стјојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематској издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragičević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српској идентитетима: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборавља, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврду да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспартно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчезавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консервативизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савреме-

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развика српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

БАЛКАНСКЕ СТУДИЈЕ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ

А п с т р а к т. – Рад се бави политичким, културним и књижевно-историјским проблемима историје Балкана у научном делу Стојана Новаковића. Хронолошки обухвата период XIX и почетка XX века, али и неким временски удаљеније историјске феномене. Балканске прилике Новаковић је сагледавао пре свега као научник енциклопедијског образовања, али и као државник и дипломата који је вршио важне државне послове последњих деценија XIX и почетком XX века. Посебну пажњу Новаковић је посветио грчким и бугарским студијама. Широка историјска знања омогућила су му да као државник дубље и шире разуме савремене политичке и друштвене појаве. Међу српским научницима и државницима, Стојан Новаковић се истиче изузетним познавањем балканских питања. При свој сложености политичких и националних спорова, Новаковић је остао у оквирима разумних и трезвених судова о балканским проблемима.

Кључне речи: Србија, Балкан, Стојан Новаковић, балканско питање, Цариград, македонско питање, етнографски спорови, Цариградска патријаршија, историја, државник, Грци, Бугари, дипломата, историчар, Османско царство

Новаковићеве балканске студије представљају одговоре на изазове балканског амбијента, у коме је деловао и који је својим даровитим умом блиско осећао. Вишегодишњи боравак у Цариграду, вековном средишту светске политике, пружио му је прилику да изблиза докучи тајне супротстављености Истока и Запада, као и политичке тежње балканских супарника – Грка и Бугара. Велика Источна криза (1875–1878) означила је прекретницу како у судбини српског националног покрета, тако и балканске идеје у целини. Новаковић је сматрао да је Берлински конгрес (1878) „српске послове /.../ грдно уназдио“ – јер су независност Србије, територијално увећање и проглашење краљевине прикрили „стварне штете“ које је претрпео српски народ.¹

Неколико крупних догађаја у другој половини XIX века у доброј мери су определили националну политику Србије у периоду од Берлинског конгреса до балканских ратова. Као прво, оснивање Бугарске егзархије (1870) угрозило је српске интересе у Старој Србији и

¹ Михаило Војводић, *Пејроградске године Стојана Новаковића 1900–1905*, Београд 2009, 147.

делу Македоније, јер су све присталице службе на словенском језику Бугари почели сматрати национално Бугарима. Затим, недостатак српске цркве у Османском царству биће један од кључних фактора који ће ометати српски просветно-културни рад у Османском царству у XIX и почетком XX века. Историјски ударац, који је изменио правац националног деловања била је окупација Босне и Херцеговине од стране Астро-Угарске (1878) и увођење посадних трупа у западном делу Старе Србије – Пљевљима, Прибоју и Пријепољу. И на крају, током припрема за Берлински конгрес, у Призрену је дошло до организовања тзв. Албанске лиге, чији су стварни организатори били османска власт и британска и аустроугарска дипломатија. Насиље над Србима у Старој Србији, које је трајало деценијама пре тога, добило је сада обриси политичког пројекта. Турска је имала панисламску визију, а западне државе, пре свега Аустро-Угарска, радиле су на обликовању албанских претензија чији је крајњи циљ био да се спречи ослобођење старих српских области од стране Србије и Црне Горе – под изговором заустављања „продора Словена са севера“.

Још 1874. године, тада тридесетдогодишњи Новаковић с правом запажа, да у српској литератури, којој иначе, по њему, недостаје организованост и систематичност, нема корисних и потребних историјско-етнографских студија народа и земаља. „Таквих књига би морало бити“, пише он, „барем о народима који нас се из ближе тичу“. Новаковић је указивао на крупне последице сужавања историјске свести и посебно извесног удаљавања Кнежевине Србије од Срба у Турској – „од њене праве баштине“, од „старе српске државне баштине“. ² У ранијим вековима српске историје, пише Новаковић, име *Српске земље* било је уобичајено за целину српског етничког простора, а поједини делови су означавани посебним регионалним, или обласним именима. Временом се, „мало по мало“, име Србија стало утврђивати на место старијега имена *Српске земље*.³ Од времена стварања аутономне кнежевине под називом Србија, ранији називи *Српске земље* и потом *Србија*, за стари државни простор из времена до турских освајања почели су и у домаћој и у иностраној литератури узмицати и сводити се на аутономни простор Кнежевине Србије.

Новаковић је у многим приликама истицао трајне последице недовољног обраћања пажње на судбину Срба у старим матичним областима. Разлоге тој кратковидости Новаковић је видео у тежњи за просветом и бољим животом у Кнежевини Србији, промењеним путним комуникацијама и старим балканским правцима, унутрашњим борбама око власти и личних интереса, што је све заједно, по њему, постепено изводило Србију из „круга балканскога“. „Ми то нисмо никад признавали“ – пише Новаковић – „ми то често нисмо ни знали, али је то било уистини, јер смо ми ушли у моралну кружну линију Беча и Париза; а о балканским смо питањима декламовали, али их већ нисмо познавали ни у дну своје душе осећали онако као наши стари. Нов живот на који смо позвани у Србији, занео нас је у туђи свет којему смо подражавали толико, да смо заборавили задатке према народној

² *Истио*, 388–389.

³ Стојан Новаковић, *Балканска историја и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906, 294.

заједници, старој баштини, према аманету старих наших и према дедовини нашој“.⁴ Велика је штета што Новаковић није успео да заврши књигу *Српска њолиџичка мисао некада, сада и у будућности*, која је требало да буде, како је записао, „заветна књига наше народне политике и њених тежњи“.⁵

Новаковићеве историјско-политичке студије осветљавају сложени балкански чвор, чију суштину чине не само три сучељена национална програма – српски, грчки и бугарски, него и тешко османско наслеђе, с једне стране, и дубоко уплетен фактор великих сила који настоји да обликује балканске државице према својим империјалним интересима, с друге стране. У мноштву Новаковићевих студија о балканским питањима издваја се студија *Грчке мисли о еџноџрафији Балканској њолуосџрва* која је првобитно била објављена под псеудонимом *Шар-џланинаџ* и насловом *Балканско њолуосџрво и еџноџрафски сџорови – српски, џрчки и буџарски*. На основу дипломатског искуства у Цариграду, Новаковић је дошао до закључка да су Бугари главни српски супарник у Македонији и да њихове претензије једнако угрожавају и грчке интересе у Македонији из чега је изводио закључак да Грци могу бити „вишеструко користан“ савезник Србима у Македонији. Егзархија је била главни инструмент бугарске политике у Турској, организатор и носилац, како је писао Новаковић „тихе, нечујне, али врло плодне радње бугарске“.⁶ Сматрао је да је огроман успех бугарске политике у томе што је у своје време успела да оснује бугарско црквено-школско средиште у Турској и да под заштитом турских закона делује на остварењу свога политичког програма. Помажући на свој начин оснивање бугарског Егзархата, српска политика је показала „врло мало предвиђања и увиђавности“, чиме је учинила „највећу штету ширењу српске мисли и српске народности“. Онда још, истиче Новаковић, „ваљало се одвојити од рускога схватања и поћи у ближој заједници са Грцима“.⁷

Добро разумевајући суштину балканског питања и карактер османског друштва Новаковић је посебан значај придавао улози цркве и црквено-школских општина. Критички је гледао на акт добијања аутономне цркве у Кнежевини Србији 1830. године: „Од постигнуте автокефалности цркве у Србији доиста се користила Србија, али је знатно штетовао народ српски. За некадашњу Пећку патријаршију добијена је само автокефална црква Кнежевине Србије, а толики народ српски у Турској остављен је и даље Грцима на милост и немилост. Нестрпљење да се што пре виде послови у Кнежевини у што потпунијем реду, оштетило је дубље народне интересе. Ова начелна погрешка, као и све начелне погрешке, била је за потоњу народносну српску политику од судбоносног значаја и није се никада више дала исправити. Срби су, потом, скупо платили што су њихови вођи од 1830. превидели да црквену српску еманципацију не треба тражити у Београду у независности *Србијанске*, већ

⁴ С. Новаковић, *нав. дело*, 308.

⁵ М. Војводић, *Пећроџрадске џодине Сџојана Новаковића...*, 133.

⁶ Архив Србије (у даљем тексту АС), Политичко одељење (даље ПО) пов. број 109, Стојан Новаковић Драгутину Франасовићу, Цариград, 19. јануар 1877.

⁷ *Исџо*.

у Цариграду у васпостављењу (сасвим могућном) српске Пећке цркве“.⁸ Бугари су се према Новаковићу вешто користили грчком искључивошћу и српским погрешкама („српском наивношћу и незнањем“) и урадили су оно што је Србија „да је умела, у великом делу словенских балканских земаља могла учинити између 1830. и 1870. године“. Нико није познавао питање, нити је могао да оцени његове последице, јер да је васпостављена Пећка патријаршија, пише Новаковић, „не би нико, ма уз колику помоћ Русије, могао мислити после 1856. на оснивање Ексархије, а ако би и мислио, у Ексархију би извесно ушле само земље старе Трновске патријаршије, и она не би могла захватити ништа нити од Пећке, нити од Охридске старе патријаршије“.⁹

Видећи у Грцима природног савезника Срба на Балкану, Новаковић је ипак био веома критичан према грчким националним аспирацијама и њиховим идеолошким основама. Истицао је улогу Фанара и Цариградске патријаршије у ширењу грчког политичког и културног утицаја на Балкану, сматрајући грчке тежње неким видом савремене обнове Византијског царства. Интереси Фанара сукобљавали су се са политичким и културним интересима словенских народа. Користећи се својим утицајем у Цариграду под османском влашћу, Фанар је успео да припоји Пећку патријаршију и Охридску архиепископију Цариградској патријаршији, која је, уместо васељенске бриге о целој својој пастви, у први план ставила бригу о интересима грчке народности. Политика хеленизације и немарност према словенској народној просвети довели су, сматрао је он, до оснивања бугарске Егзархије, која је отворила расправу између Бугара и Срба, али Грци од свега тога немају користи. „Ето последице византијске државне политике у XVIII и XIX веку под окриљем Турске“. Новаковић инсистира да балкански народи међу собом нађу начина да се споразумеју, пре него што би се њихова судбина нашла пред „аеропагом европским“. Зазирао је од европске арбитраже и упозоравао речима: „Чувајмо се од европске расправе, да не испадне да се платно сече секиром место маказама“.¹⁰

Стојан Новаковић је био присталица српско-грчког споразума, који је подразумевао разграничење српске и грчке сфере интереса на простору Македоније. Током преговора са грчким послаником у Цариграду Маврокордатом (1890–1891), инсистирао је да у српску сферу интереса уђу Косовски и Битољски вилајет, као и северни део Солунског вилајета до Демир капије, са долинама река Струме и Месте, све до Мелника и Неврокопа, које је остављао у грчку сферу, док је Струмицу сматрао зоном српског утицаја. Грци су, с друге стране, сматрали да у њихову сферу интереса обавезно треба да уђу Битољ и Струмица, као изузетно важне стратегијске тачке на њиховој северној граници.¹¹ Новаковић је сматрао да се Балканско полуострво „не може поделити, ни по историји ни по етнографији искључиво“, јер се морају уважавати и други momenti, као што су природне границе, облик државних граница и могућност веза са другим државама. Стога се границе међу балкан-

⁸ С. Новаковић, *Балканска њишања*...347–348.

⁹ *Истио*, 308.

¹⁰ *Истио*, 247.

¹¹ Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд 1992, 299–306.

ским државама – Србије, Бугарске и Грчке морају заснивати, по њему, више на принципу међусобне равнотеже снага, него на основу етнографије.¹²

У путописно-историјској студији *Два дана у Скопљу, 14–15–16. јул 1905. Белешке и размишљања с њиша*, Стојан Новаковић након више година проведених у Цариграду и великог искуства на државним пословима, на неки начин резимира своје виђење балканских питања и износи трезвене судове о балканским проблемима. Национализми у Грка, Бугара и Срба, пише он, „искључују се међусобно до невероватних граница“. Бугари и Грци имају повластице црквене аутономије у оквирима Османског царства, „а Срби су их изгубили преласком патријарха у Аустрију и грчким укидањем Пећке и Охридске епархије 1766–1767. године“. „Последице те међусобне борбе“, пише он, „стално плаћају Срби, љуто испаштајући политику својих патријараха од 1690. и 1739. године.“¹³ У једном од својих извештаја из Цариграда, сликајући балкански политички менталитет, пре свега Грка и Бугара, Новаковић говори о „јужној балканској школи“. На другом месту каже да општа забуна појмова „царује у свима пословима на Балканском полуострву њом се, вечним подваљивањем и обманом користи, где ко пре стигне“.¹⁴ Један од примера таквог понашања Новаковић налази у српско-грчкој борби око цркве Св. Спаса у Скопљу. На столовима у цркви, каже он, биле су грчке књиге, знак да је црква мешовита, грчка и српска. Подсећајући, са једне стране на споменике старе грчке културе, толико заслужне за општу европску културу, Новаковић ипак с горчином истиче грчку себичност и тесногрудост управо на примеру ове цркве. „Никада се није нашао ниједан Грк“, пише Новаковић „да оној неколицини скопљанских Грка докаже да није лепо кињити једноверни народ и изазивати га на јеткост и мржњу. Ниједан се Грк није нашао да се у тој цркви, достојно своје прослављене културе, поклони непобитним правима једнога народа. То боли и болети мора. И ви у цркви, на томе освештаном месту, окрећете с одвратношћу очи од грчких књига и сећате се суза, болова и горчине свога народа, мислите на Немањиће, који су као грчки непријатељи овоме граду сјајно име стекли у српској историји, и тужно помишљате на оно што скрива даља будућност!“¹⁵ Сличну ускогрудост он види и код других народа. Пошто Бугари не признају да у Скопском санџаку „има макар један Србин, тај зајам њима враћају Срби“. За македонске Србе, истиче он, у Македонији нема Бугара него бугараша, а за Бугаре нема Срба него само србомана. „У ствари су“ – пише Новаковић – „то само две црквено-националне партије“. Анализирајући односе између Срба и Бугара у другој половини XIX века Новаковић истиче да су кнез Михаило и српски државници периода 1860–1868. осећали опасност расцепа између ова два суседна словенска народа, радећи на узајамном савезу и „евентуалној персоналној унији“. Бугари су у исто време спремали свој егзархатски покрет у анти-српском духу. Једино српски државници тога времена „нису видели куда води тај покрет и нису ништа озбиљно предузели да га барем по српским захтевима колико-толико исправе“.

¹² С. Новаковић, *Балканска њишања...* 317.

¹³ *Истио*, 52–53.

¹⁴ *Истио*, 52.

¹⁵ *Истио*, 66–67.

Бугарским државницима „служи на част што су смислили установу тако корисну за њихово народно буђење“, док су српски државници разумевали проблем махом по „декламацијама намењеним јавности“, следећи безрезервно „отвореноме бугарофилу ђенералу Игњатијеву“, у основи помажући цео покрет мало пријатељски српском народу.¹⁶

Новаковић се није посебно бавио Албанцима, на начин како се бавио Грцима и Бугарима. Још за време своје прве цариградске мисије (1886–1891), дошао је до закључка „да се плански ради на уништењу српског елемента у Старој Србији с циљем да се тамо остави само албански живаљ“.¹⁷ Насиље Арбанаса над Србима, сматра Новаковић, подстичу Турци, чији је план стварање „гвозденог муслиманског обруча око Србије“.¹⁸ Руски конзул у Призрену Јастребов, у обимном извештају заменику министра иностраних дела Гирсу, јула 1879, истиче да је Турска организовала Албанску лигу у Призрену, да би „заплашила Европу“ новим компликацијама после завршетака Руско-турског рата. Аустро-Угарска је заинтересована, пише Јастребов, „можда чак више од саме Турске“ да не дозволи ширење граница Србије и Црне Горе у правцу Старе Србије. Локални валија је, према Јастребову, уз помоћ аустријских агената, успео да организује Лигу, тим пре што је одабране чланове – бегове и хоџе „обилато наградио новцем“. Телеграм упућен Берлинском конгресу у име Албанске лиге био је састављен у аустријском конзулату у Призрену, уз присуство паше и енглеског конзула.¹⁹ Стојан Новаковић је зазирао од могућности албанске аутономије на територији Старе Србије, јер би на тај начин „све наше тежње ка југу и к старим српским земљама, једанпут већ оштећене селидбама на крају XVII и XVIII века, новом арбанаском аутономијом биле би прободене глоговим колцем“.²⁰

Током петогодишњег боравка у Цариграду Новаковић је, уз сав свој огроман дипломатски и национални рад, успевао да пише и мање или веће чланке и историјске студије. Неке од њих имају историјско-путописни карактер, као на пример *Под зидинама Цариграда. Сабор светилоа њејка 1887. године, или Бруса. Пуџничке белешке из Мале Азије, маја и јуна 1891*. Не само у овим белешкама, него и у обимним историјским студијама XIV и XV века, Новаковић своје радове прожима поређењима прилика средњег века са приликама свога времена. Готово увек настоји да из таквих поређења извуче поуке које могу навести на разумније виђење међусобних односа балканских хришћанских народа. Пример једне такве историјске студије је његово дело *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о њрвим борбама с најездом џурском њре и њосле боја на Косову*, објављено у Београду 1893. године. У уводном делу студије Новаковић истиче да „Балканско полуострво XIX века, наро-

¹⁶ *Истио*, 89.

¹⁷ М. Војводић, *Изазови српске сиољне њолиџике (1791–1918). Ојледи и расјраве*, Београд 2007, 567–568.

¹⁸ *Истио*, 568.

¹⁹ Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ), СПб. Главный архив, ф. V-А2, Оп. 181/2, 1879, д. 674, л. 2–17 об. Извештај руског конзула у Призрену Ивана Јастребова заменику министра иностраних дела Николају Карловичу Гирсу, Санкт Петербург, 5. јула 1879. године.

²⁰ М. Војводић, *нав. дело*, 568.

чито од Берлинског конгреса унапредак страховито наличи на Балканско полуострво XIV и XV века, с једином разликом, што је данашње турско царство неизмерно јаче од ондашње сенке Источнога римског царства“. Савремени положај се умногоме разликује од прилика познога средњег века, „али има и црта страховито једнаких“. Иако влада мишљење да се балкански хришћански народи крећу путем ослобођења и уједињења Новаковић ипак осећа да би било корисно „да се данас с нарочитом пажњом проуче оне историјске појаве, које су сличан положај XV века одвеле у коначно ропство“. Иако је као историчар „тражио истину“, неке сличности његовог времена са појавама познога средњег века су му се „саме у очи уносиле“.²¹

Познајући изванредно и дубоко разумевајући политичке и друштвене токове позног средњег века, Новаковић је непрекидно пред очима имао поуке које су могле бити од користи за разумевање балканског питања свога времена. „Хришћани Балканског полуострва“, пише он, „никада нису могли да се изврзу из домаћих несугласица, нити да где било допру до каквога год јединства. Они су се ломили на онолико држава, на колико се делова цепало само полуострво. Сем челичног и гранитног религиознога и државног јединства, тога главног обележја мусломанске најезде, на Балканском се полуострву, истина, ширила једнака вера, једнака образованост, али до ситница раздробљено државно и административно.“²² „Свак је веровао у једну веру“, пише Новаковић, али је свак исповедао различиту политику, јединство вере није било у стању „да сједини супротне ситне интересе“ и зато нигде на Балкану, посебно наглашава Новаковић „главни људи нису хтели ни вере ради да забораве нити своје личне, нити своје обласне интересе, па ни своју властољубивост. Образовани хришћани данашњег времена могу само са стидом читати шта су радили врховни људи у свима земљама балканским, онда када се још с успехом могло радити на одбијању неверничке турске најезде“.²³

Све Новаковићеве путописно-историјске студије поред лепих оштроумних и проницљивих запажања предела, људи и појава доносе и шире историјске судове. Путујући у јесен 1886. године за Цариград, преко Скопља и Солуна, Новаковић успут учача неке дубље историјске појаве – „чудан фаталан обичај имају мусломани и они који у њихову веру пристану. Не држе се пошто земљу изгубе /.../ они не могу да сносе ни туђи суд, ни туђу власт /.../ шта их год снађе, они узимљу као *кџсмит*“.²⁴

Врло су занимљиве Новаковићеве оцене и размишљања о „Бошњацима“, официрима у турској војсци који су вршили улогу преводиоца током његовог путовања према турској престоници. „Опазио сам“, каже он, „да је турској господи познато да је бошњачки језик једнак са српским“. Чим је прешао српско-турску границу пратио га је према Скопљу жандармеријски јузбаша Мехмед Емин-ефендија, родом из Пљеваља („говори српски, али с акцентом поре-

²¹ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о њиховим борбама с најездом њурским њре и њосле боја на Косову*, Београд 1893, 6.

²² *Истџо*, 378–379.

²³ *Истџо*.

²⁴ Стојан Новаковић, *Балканска њишњања*...6–7.

мењеним по турском и с многим турским речима“), затим даље од Куманова Хусеин, капетан из Митровице. Новаковић закључује да је на свом путовању имао прилике да види „три типа људи из наших крајева у турској служби“. На овим примерима увиђа силан „утицај државе и државнога реда, па ма та држава по себи најтраљавија и најнеуреднија била!“ „Сва српска просвета у Србији и другим нашим крајевима не постоји за ове загубљене синове нашега народа. Од нашега језика они знаду просте форме његове, знаду оно што је у њему примитивно, и што се у сваком селу зна /.../ они су материјал који је другима пао у руке пре него што је он сам о себи какву свест добио. Мутно мисле о својим везама националним; не разумеју и немају никаква осећања ни за прве најпримитивније дужности према народу. Они раде своје материјалне послове; они излажу и свој живот мислећи да то тако треба; мислећи да су они Турци; или, још боље, не мислећи ништа већ инстинктивно и без свести чинећи нешто, на што је, традиционалном политиком, душа њихова још од незнане младости упућена“.²⁵

Путовање по Балканском полуострву и живот у Цариграду давали су прилику увек радозналост Новаковићу да посети нека важна историјска места и прави поређења са народним животом у српским земљама и другим деловима Балкана. При томе, његова широка историјска знања су му помагала да свуда уочи трагове и знаке давно прошлог живота и да их препозна у неким савременим видовима народне традиције. У већ поменутом чланку *Под зидинама Цариграда. Сабор свейлоја њејика 1887. године*, Новаковић описује прославу једног великог народног празника у Цариграду, праћену раскошним бојама не само народних ношњи, него и других видова народне традиције и фолклорних и музичких звукова. „Сличност народнога живота у Цариграду и у околини“ – пише Новаковић – „с народним животом по нашим крајевима није мала у многим појединостима и много је већа него што се може учинити на први мах и по површном проматрању“. У свим тим појавама он види „некакав даљи заједнички корен“.²⁶ Новаковић неспорним књижевним даром описује шаролике слике Цариграда и околине. Изненађује га да се на зидовима Цариграда види „чудновата нарав Цариградскога освајача“ јер све „и данас стоји како је после дана освојења остало“ („с описом о освојењу Цариграда у рукама човек и данас може наћи свако место и сваки положај“).²⁷ Стари манастир Балуклија, одмах уз зидове Цариграда, око кога се сваке године окупљала на светли петак маса народа, дао је Новаковићу прилику да посматра посетиоце ове светковине и пажљиво бележи њихове нарави и обичаје. Новаковић бележи космополитски карактер Цариграда који у своја њедра прима разне народе и разне традиције земаља Европе и Азије. Поредиши грчку и српску народну традицију, историјска сећања и легенде, Новаковић види доста заједничког, али уочава и разлике у облицима испољавања те традиције: „грчки су облици везани више за религију, они су већма проникнути верозаконским дахом; наши су више национални, у њима се више виде народни политички чиниоци. Онамо црква има прво – овамо друго место: онде је она чист представник вере – овде је већ преображена у судбину. О јуначком отпору онде нема по-

²⁵ *Истио*, 15–16.

²⁶ *Истио*, 101.

²⁷ *Истио*, 104.

мена, у нас је, пак, он главна ствар“.²⁸ Позније време, наглашава Новаковић, изгладило је разлике „у схватању и у поетичком смишљању римског XV века“. Куле смедеревске Новаковића подсећају на цариградски град по чијем обрасцу су и зидане, јер су Смедерево „доиста смислили и зидали људи који су одрасли међу зидинама Цариграда“. Даром вештог путописца и посматрача, Новаковић бележи многе видове народног живота у Цариграду, везане за кухињу, народна јела, музику, народне игре, ношње и друге детаље који прате један народни сабор, какав је био овај код манастира Балуклије. Његови описи представљају веома успешне етнографске скице народног живота, праћене увек поређењима са српском традицијом и обичајима. Разлика између цариградске саборске кухиње и српске, пише Новаковић „није ни у чем другом, него у обичајима, који су овде у многоме пространији, али у основи од наших различни нису, јер наши обичаји нису ништа друго него сужен и простији избор учињен из овдашњег обиља и пространства“. Новаковић уочава одсуство свих врста алкохолних пића, али није могао „разабрати“ да ли је то од старина тако или је до тога могло доћи под утицајем турске власти. Са каквом сликовитошћу и даром опажања детаља везаних за игру и народну ношњу играча показују и следећи Новаковићеви редови: „играчи су били мештани из околине и с азијске стране, од нижега реда људи. Било их је врло лепо одевених. Чакшире пократке и пошироке, искићене везом мање или више; ћурче или гуњче, ократко као јелек али с рукавима, а испод њега џемадан, све с везом, нарочито по мишицама на рукавима; тараболос леп и велики, опасан широко и овлаж, тако да све мислите одрешите им се или спасти, а он је само тако вешто у драперије намештен. На глави им је капа такође била опасана малим шалом. Свирка за игру имала је исти карактер, који је и у нас познат. Играли су ухвативши се за појасе, за руке, испод мишица или за рамена, у разним скоковима и покретима, игру нашега кола, само ми се чини с већим богатством покрета и с већом грациозношћу у игрању, него што се у нас може видети. У игри се пуштају или хватају, играју који секунад насамо, плескају се рукама, па се опет хватају у коло и подужују покрете“.²⁹ Међу играчима и колима Новаковић бележи и „наше Македонце“: једна група играла је у белом сукненом руху са црним гајтанима играјући коло слично српском колу *Нишевљанка*, и то у чарапама; друга група Македонаца, која је такође играла одвојено, али у „варошком чоханом оделу, у чакширама, ћурчетима итд.“. И једни и други били су из Битоља и околине, с тим што је према њиховим речима ношња обележавала и њихов социјални статус: прву групу у сукненом оделу са црним гајтанима чинили су радници надничари, а другу групу „газде и баштовани“. Завршавајући своје белешке написане априла 1887. године, у кварту Пери, у коме се налазило и посланство Србије, Новаковић пише да се враћао у зидине Цариграда, док му је по глави „брујала гомила мисли о разним питањима и предметима који су везани за овај град, казујући нам да смо данас у живој и мртвој архиви прочитали неколико страна из историје балканских земаља“.³⁰

²⁸ *Истио*, 141.

²⁹ *Истио*, 145.

³⁰ *Истио*, 147.

Маја и јуна 1891. године Новаковић је, при крају своје цариградске дипломатске мисије, посетио Малу Азију и Брусу – ту праву столицу малоазијске Витиније (северна приморска страна Мале Азије наспрам Цариграда и Босфора), како пише у путопису, односно прву престоницу Турскога царства од 1326. године. И овај обилазак забележио је са мноштвом детаља и изузетних описа природе, људи и вароши, али и за њега увек типичним, историјским поређењима и размишљањима о судбинама народа и држава Балканског полуострва. Прошлост балканских народа је, пише он, „тако чудновата и тако променљива, и ко год да размишља о њој не може да одвоји Цариград од Брусе“, истиче државотворну и духовну улогу Светога Саве („правога моралног творца садашњег Српства“), који је отишао у Никеју да за Србију добије аутокефалну архиепископију. У исто време, на планинским висоравнима Мале Азије, пише Новаковић, „борављаху снажна турска племена, која су с висова планинских, са својих коња и искрај својих стада, погледала журно пут вечитог града Балканског полуострва, пут Цариграда“. Ту на пољима Мале Азије, око Олимповог планинског чвора, „почело је питање о хришћанској и о муслманској влади на Цариграду“. Такав поглед управљале су и смеле главе словенских политичара IX–XIV века, они су инстинктивно осећали „вечити закон историје, да се на Балканском полуострву нико нити осећаше прави господар, нити могаше потпуну сигурност себи зајамчити – докле год је Цариград у нечијим другим рукама“. Балкански Словени преузели су са византијском цивилизацијом и „отров претеране самољубивости, раздора и несклада, који су и онако у крви имали“. Зато и никада нису успели да преузму Цариград. „Међутим турска племена из Мале Азије, која су, по својој крви увек веровала у једнога Бога на небу и у једнога господара на земљи, дођоше на исту мисао, погледајући на Цариград са супротне стране. Неодољива је била организација њихова, куд би се год подигли. Као стадо за овном, ова племена и данас иду за оним ко им се деси старешина, и турска племена с Османом и Орканом, сурим орловима расе њихове, на челу, избише са позадних висија Мале Азије прво к Олимпу и ка Бруси, ка приморској Витинији, да одатле, са свом збиљом, положи питање о господству над Источним римским царством и над његовом столицом“.³¹ Иако је Цариград постао вишевековна престоница Османског царства, Бруса ипак није изгубила свој историјски значај. Новаковић цитира једног писца који бележи да је за Турке Бруса „свето место, колевка царства и гробница најзнатнијих људи турских, у поткриљу Олимпа бораве вечни сан, осим више султана, на пет стотина везира, светаца, мистика, законодаваца, музичара и песника, чувених или знањем или побожношћу својом“.³² Новаковић је четвртог маја 1891. године, заједно са црногорским послаником у Цариграду Митром Бакићем и чиновницима српског посланства Чохаџићем и Веселиновићем, посетио гроб султана Мурата чије је тело овде пренето после битке на Косову пољу. „Муратов гроб“, пише Новаковић, „не налази се заправо у Бруси, него у првоме селу западно од Брусе, које се зове Чекирге, у преводу *скакавац*. Џамија у Чекиргу и турбе, задужбине су султана Мурата.“ Новаковић детаљно описује турбе, или гробницу Муратову, са свим занимљивим детаљима (турбан, кацига, панцир-кошуља, зелену горњу хаљину „у којој се вели да је погинуо“). Заједно са Србима,

³¹ *Истио*, 153–155.

³² *Истио*, 165.

гроб су посетили и два турска господина, пише Новаковић, један у цивилном („побожно пољуби Муратов турбан у кацигу“), а други у војничком оделу. Чувши да посетиоци говоре српски и они су оба српски проговорили. „Лако је могућно“ – бележи Новаковић – „да су они од исте крви од које и ми, и да су њихови преци с нашим некада једне вере били. А у разлици осећања, што смо их у тај мах на гробу Муратову ми и они имали, могаху се видети дубоке последице које је у српском народу сукоб с Турцима оставио“.³³

Новаковић, на основу свих посматрања и проучавања, изводи закључак да нема сумње да је у савременом тренутку Турско царство у опадању, не површно и споља „него у самим основима својим“, али упозорава да и поред тога „Турско царство има у сваком погледу јаке ослоње и јаке неисцрпне изворе у Малој Азији. На то не треба да заборави нико ко још има ма каквих рачуна с тим царством“.³⁴ Године 1898. Новаковић је објавио кратак текст о џамији Мехмед-паше Соколовића у Цариграду, која је настала претварањем цркве Свете Анастасије у џамију 1571. године. Где је некад био хришћански олтар, сада стоји турски *михраб* изграђен на месту старог иконостаса. Новаковић бележи да су турски духовници, који живе уз џамију, знали само за Мехмед-пашину џамију али не и презиме *Соколи*, до кога је Мехмед-паша држао. „Колико су дубоке промене овога света“ – закључује Новаковић – „и како је плитка слава међу туђинима!“

Годину дана касније, 1899. године, Новаковић је објавио мањи чланак под насловом *Насеља Београђана од 1521. године у Цариграду и њихова црква Успенија Св. Богородице*. Када је Београд пао под турску власт 1521. године, султан Сулејман је наредио да се Срби, становници Београда, преселе у Цариград, допустивши им да са собом понесу и своје светиње. Новаковић је посетио ову цркву, која се у народу у то време обично звала *Београдска црква*. Локални свештеници преносе предање да су четири престоне иконе донете из Београда. „С тужним срцем остависмо места“ – пише Новаковић – „данас сасвим запуштена, ових изгнаника, помињући с дивљењем њихову оданост вери и домовини својега народа“.³⁵

Уочавајући тешко предвидиви развој догађаја на Балкану, Новаковић је у тексту *Црква и школе у националној борби на Балканском полуострву*, написаном као осврт на чланак Ричарда Маха о етнографским приликама на Балкану, закључио: „Нема земље за коју је тако тешко пратити прорицања, као што је то за Балканско полуострво“.³⁶

У Новаковићевим *Балканским студијама*, националних и црквено-духовних тема важних пратиоца националног препорода балканских народа нема места оновременим врло важним идеолошким токовима у османском друштву, као што су панисламизам и османизам. За разлику од идеологије османизма која је пратила танзиматске реформе, чији су главни идеолози у другој половини XIX века били Али-паша и Фуад-паша, панисламизам је обележио епоху владавине султана Абдул Хамида II (1876–1908). Панисламизам је последњих деценија XIX века овладао политичким и културним животом Османског царства.

³³ *Истио*, 170–172.

³⁴ *Истио*, 187.

³⁵ *Истио*, 255.

³⁶ *Истио*, 462.

Његове идеје, за разлику од претходних танзиматских реформи, биле су супротстављене процесима европеизације. Међу идеолозима панисламизма истицали су се Намик Кемал, Нуман Ђамил и пре свега, Џамал ад-Дин ал-Афгани. Ал-Афгани се на позив Абдула Хамида појавио у Цариграду поново 1892. године. Његове идеје су биле уперене против европског експанзионизма и материјализма. Најважнијим политичким задатком ал-Афгани је сматрао уједињење муслимана под окриљем халифата, при чему је турски султан, логично, био халифа.³⁷ Ал-Афгани и османски панисламисти су започели акцију „буђења Истока“, упућивали су емисаре у далеке исламске земље, ширили религиозну литературу и пре свега огромне тираже Курана, појачали упућивање све већег броја поклоника у Меку и Медину, уз организацију живописних каравана који су сваке године упућивани из Цариграда и Каира у свете градове.³⁸ Године 1894–1895. у Цариграду су се појавили први леци турског друштва „Јединство и напредак“, 1900. године отворен је Цариградски универзитет. Све те појаве Новаковић је пратио кроз своје дипломатске извештаје, не публикујући о њима посебне радове.

Детаљна анализа његових цариградских дипломатских извештаја пружиће још снажније светло и на ове феномене, као и на већ више пута помињане међусобне балканске хришћанске претензије.

Slavenko Terzić

STOJAN NOVAKOVIĆ'S BALKAN STUDIES

S u m m a r y

As one of the leading Serbian scholars and statesmen, Stojan Novaković, both because of his official duty and because of his scholarly curiosity, was carefully monitoring historical processes in the Balkans during previous centuries, and especially during the 19th and the beginning of the 20th century. In several of his works, Novaković was criticizing nearsightedness of Serbian statesmen, who were not paying attention to position of Serbs in their ancient, native regions. In his numerous historical-political and travelogue studies, Novaković was focusing on confrontation of Serbian, Greek and Bulgarian national programs in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. By analyzing this complex Balkan knot, Novaković came to the conclusion that Bulgarians were the main Serbian rival in Macedonia, and that Greeks could be Serbian allies if they reduced their aspirations to a reasonable level. Although in Greeks he saw Serbs' natural ally in the Balkans, Novaković was still very critical of their national aspirations and their ideological basis. In spite of great complexity of political and national disputes, Novaković

³⁷ И. Л. Фадеева, *Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм – панисламизм) XIX – начало XX в.*, Москва 1985, 160–165.

³⁸ *Истио*, 175.

remained within limits of reasonable and sober judgements on Balkan issues. Even during his first tenure in Istanbul (1886–1891), Novaković noticed the role of the Albanian factor in the Balkans, pointing out that "there are planned activities on destroying the Serbian element in the Old Serbia, with the aim of having purely Albanian population there". Novaković disliked the possibility of Albanian autonomy on the territory of Old Serbia, which would greatly jeopardize Serbian national aspirations towards South. In Novaković's shorter or longer historical-travelogue studies, one can notice frequent parallels between events of the late Middle Ages and of the 19th century. His broad historical knowledge helped him recognize traces and sings of the past times in some modern aspects of folk tradition of the Balkan people. In those studies, there are some interesting points of ethnographical nature. The analysis of the Balkan political mentality, deep understanding of character of the Balkan nations. Stojan Novaković understood historical background and modern characteristics of complex Balkan issues better than any other Serbian scholar or statesman. In these studies interesting facts of ethnographic character can be found, analysis of Balkan political mentality and getting through the character traits of the people.